

Світлана Гаврилук

**ПИТАННЯ ОХОРОНИ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ
УСТАНОВ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**
(друга половина XIX — початок XX ст.)

В історії Росії друга половина XIX — початок XX ст. ознаменувалися підвищеною увагою до різноманітних пам'яток історії та культури. Художньо-мистецька, історична, духовна, політична та інші цінності, закладені у їх формі та змісті, дедалі тісніше пов'язувалися з актуальними проблемами, що хвилювали суспільство. Світська й духовна влада Російської імперії разом з прийнятими великодержавними настроями панівними верствами усвідомлювала необхідність збереження реліквій як важливого засобу вивчення історичної минушпни. Але не менша роль відводилася старожитностям (так тоді переважно називали пам'ятки історії та культури) як потужному факторові насадження канонів самодержавної Росії, російського православ'я та офіційної імперської історичної науки, показу особливої місії Росії в цивілізованому світі. У свою чергу, передові представники поневолених імперією народів розглядали історико-культурну спадщину не лише як вагомий і необхідний ланку, що єднає минуле з сучасним, важливий чинник популяризації історії та культури рідного народу, свідцтво його історичної самобутності, а як могутній засіб виховання у нього, в тому числі в українства, національної самосвідомості.

Таким чином, пам'ятки старовини потрапляють до центру боротьби суспільно-політичних ідей, стають важливим елементом політичного і громадського життя Російської імперії. Тому закономірно, що у зазначений період, сповнений реформування багатьох сторін економічного та суспільно-політичного життя, ломки низки усталених віками стереотипів, набагато потужнішим стає рух, спрямований на виявлення, взяття на облік, вивчення і збереження пам'яток старовини. Цей процес зумовив потребу в подальшій розробці та удосконаленні законодавства про пам'ятки, яке стосувалося як світських, так і церковних реліквій.

Визначальну роль при розробці правових положень та норм щодо пам'яткознавства, які згодом обов'язково затверджувалися царем, відігравали такі установи, як Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти і Синод.

Міністерство внутрішніх справ, утворене 8 вересня 1802 р., з перших років функціонування посідало особливе становище в загальній системі адміністративного управління Росії, зумовлене багаточисельністю, різноманітністю і важливістю його функцій. До компетенції Міністерства як інстанції, відповідальної практично за всі сторони внутрішнього життя держави, входило збирання відомостей про наявні старожитності, нагляд за станом і збереженістю давніх споруд та інші питання, пов'язані з пам'яткознавством. Підрозділами в системі Міністерства внутрішніх справ, відповідальними за збереження історико-художніх реліквій, архітектурних пам'яток, зосередження відомостей про них, були відповідні департаменти та комітети. Департамент поліції, утворений 7 січня 1803 р. спочатку під назвою «Експедиція спокою і благочинності», дбаючи про дотримання належного благоустрою населених пунктів, мав здійснювати нагляд за станом давніх будівель. Функції Департаменту загальних справ, організованого 25 червня 1811 р., полягали у зборі відомостей про археологічні знахідки, виявленні давніх архітектурних споруд і техніко-мистецькому нагляді за ними, затвердженні статутів науково-громадських товариств, поданні дозволів на відкриття музейних закладів, діяльності архівних комісій, проведенні археологічних з'їздів та пам'яткознавчих виставок тощо. Під опікою Господарського департаменту, створеного 4 березня 1797 р. при Сенаті під назвою «Експедиція державного господарства», перебували давні вцілілі споруди або їх залишки, які знаходилися в межах населеного пункту. В загальному руслі збору, опрацювання та впорядкування відомостей різноманітного статистичного характеру зосереджував матеріали про наявні у відповідних місцевостях імперії пам'ятки історії та культури, археологічні знахідки, наукове життя, публікував статистичні історичні описи окремих губерній, повітів і населених пунктів з інформацією пам'яткознавчого характеру Центральний статистичний комітет. У системі Міністерства внутрішніх справ він почав функціонувати з 20 грудня 1834 р. як Статистичний

відділ. 22 грудня 1852 р. в результаті злиття Статистичного відділу з Люстраційним комітетом у справах західних губерній був утворений Статистичний комітет, перейменований 4 березня 1858 р. у Центральний статистичний комітет. Техніко-будівельний комітет, утворений 6 квітня 1865 р. у зв'язку з різким розширенням в Російській імперії масштабів відновлення давніх і спорудження нових будівель, що мали слугувати возвеличенню самодержавної влади і російського православ'я, відповидав за ремонт та реставрацію пам'яток архітектури. В межах губерній повноваження Міністерства внутрішніх справ у галузі пам'ятокознавчої діяльності покладалися на місцеві поліцейські управління, губернські статистичні комітети та будівельні відділення.

Питання історико-пам'ятокознавчого характеру входили також до компетенції Міністерства народної освіти, утвореного 8 вересня 1802 р. Їх розглядав і вирішував насамперед Департамент народної освіти, організований у складі Міністерства 7 січня 1803 р. Верховною владою імперії на нього покладалася відповідальність за діяльність усіх без винятку наукових установ, товариств і комісій, в тому числі причетних до пам'ятокознавчої роботи. Департамент мав право надавати дозвіл на видання наукових праць товариств, проведення різноманітних з'їздів, науково-пошукових експедицій, придбання колекцій і збірок старожитностей, організацію музеїв, архівів та виставок, вживати належних заходів для збереження і охорони пам'яток старовини.

Опіку над пам'ятками церковної старовини здійснював Синод — найвищий адміністративний і судовий орган Російської православної церкви (РПЦ), утворений 25 січня 1721 р. Синод зосереджував відомості про давні акти, рукописи, стародруки, церковне начиння, вирішував питання підготовки історико-статистичних описів церков і парафій, створення та діяльності єпархіальних церковно-археологічних комітетів і товариств, що займалися пошуком і вивченням старожитностей, збереження і охорони пам'яток церковної архітектури та живопису.

Згадаві світські та церковні структури Російської імперії (а також — Сенат, Комітет міністрів та Рада міністрів) регламентували різні сторони пам'ятокознавчої роботи через видання указів, постанов, правил, циркулярів, положень та інших нормативних актів. Це засвідчують матеріали з архівних збірок Санкт-Петербурга і Москви та законодавчі акти Російської імперії.

Провідне місце тут займають документи Російського державного історичного архіву (РДІА). Основний масив матеріалів стосовно законодавчих актів про охорону пам'яток знаходиться у фондах урядових установ, причетних до цієї справи — Міністерства внутрішніх справ (ф. 1284 — Департамент загальних справ, ф. 1290 — Центральний статистичний комітет, ф. 1293 — Техніко-будівельний комітет), Міністерства імператорського двору (ф. 789 — імператорська Академія мистецтв, ф. 472 — Канцелярія міністерства, ф. 469 — Придворна його імператорської величності контора), Міністерства народної освіти (ф. 733 — Департамент народної освіти, ф. 740 — Департамент загальних справ, ф. 742 — «Журнал Міністерства Народного Просвещения»), Синоду (ф. 796 — Канцелярія Синоду, ф. 797 — Канцелярія обер-прокурора Синоду). Комплекс документів РДІА доповнює фонд 1 — Імператорська Археологічна комісія, що зберігається в Рукописному архіві Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі. Тут містяться матеріали, що відносяться безпосередньо не лише до практичної діяльності по дослідженню, опису, збереженню та охороні пам'яток старовини, а й до розробки законодавчих актів з даної проблеми. Певний масив справ такого характеру міститься і у фондах Центрального історичного архіву міста Москви (ф. 454 — Московське археологічне товариство). Частина правових документів з охорони пам'яток історії та культури увійшла до Повного зібрання законів Російської імперії. У їх числі — циркуляри Міністерства внутрішніх справ щодо подання відомостей про пам'ятки архітектури, необхідності узгодження з Міністерством питань перебудови давніх будівель, укази Синоду про заборону перебудовувати старовинні церкви, положення про Імператорську Археологічну комісію та надання їй виключного права на видачу дозволів (відкритих листів) для проведення археологічних розкопок, обов'язкового узгодження реставрації давніх споруд з Комісією та Імператорською Академією мистецтв тощо. Більшість названих матеріалів, які стосуються розробки законодавства Російської імперії у сфері охорони пам'яток, опубліковані у таких збірниках документів як «Матеріали по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским Археологическим обществом» (М., 1911); «Охрана памятников истории и культуры в России: XVIII — начало XX века: Сборник документов / Отв. ред. Л.Г. Бескровный» (М.,

1978); «Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв.» (М., 1997); «Охрана культурного наследия [России] в документах XVII — XX вв. Хрестоматия. Т. I.» (М., 2000) та ін.

Друга половина XIX — початок XX ст. у законодавчій практиці Російської імперії відзначалися наявністю правових актів, у яких йшлося не лише про дотримання належного стану історичних пам'яток, насамперед давніх споруд. Вказаний період характеризувався постановкою і спробою комплексного вирішення на законодавчому рівні складнішого завдання — охорони історико-культурної спадщини. Визначальна роль у цьому належала окремим державним та громадським пам'ятокознавчим установам і товариствам загальноросійського масштабу, які з'явилися у цей час. Вони не лише обгрунтовували важливість вдосконалення відповідного законодавства, а й нерідко були ініціаторами розробки та обговорення законопроектів державного масштабу, вносили до змісту запропонованих владою правових документів суттєві доповнення й поправки. Спільними зусиллями ці товариства зробили вагомий внесок у формування теоретичних засад історичного пам'ятокознавства на теренах Російської імперії.

Першою з таких установ можна вважати імператорське Російське археологічне товариство. Воно постало у Петербурзі 15 травня 1846 р. відповідно до положення Комітету міністрів і спочатку іменувалося Археологічно-нумізматичним товариством. Його мета полягала «не лише у вивченні класичної археології у власному її розумінні, але й, особливо, археології та нумізматички новітніх часів країн західних і східних..., монет, медалей і вишуканих творів старовини, ще не знаних в науковому світі, які б могли відкриті бути в Росії»¹. Термін «археологічне» у назві даного товариства, як і у назвах інших наукових осередків Росії XIX — початку XX ст., означав, що об'єктом зацікавлення були не лише давні викопні предмети, а й весь різноманітний комплекс пам'яток старовини — як власне археологічних (в сучасному розумінні цього слова), так і археографічних, палеографічних, нумізматичних, геральдичних, архітектурних, малярських та ін.

2 лютого 1859 р. імператор Олександр II затвердив положення про створення у Петербурзі імператорської Археологічної комісії. Її завдання полягали в тому, щоб здійснювати «1) розшук предметів старовини, переважно тих, які відносяться до вітчизняної історії і

життя народів, що проживали колись на просторі, який займає сьогодні Росія; 2) збір відомостей як про народні, так і інші пам'ятки старовини, що знаходяться в державі; 3) наукову оцінку віднайдених старожитностей»². Для зосередження у власних руках найцінніших знахідок самодержавство наділило комісію особливими повноваженнями. Одне з них полягало в тому, що інформація про будь-які віднайдені і варті уваги предмети старовини, а також самі реліквії повинні були обов'язково надходити до комісії. Тут, нерідко за безпосередньою участю російських імператорів, здійснювався відбір пам'яток історії та культури для Ермітажу або інших царських скарбниць. Тому, на відміну від інших наукових установ і товариств, ця комісія не підпорядковувалася Міністерству народної освіти, а була окремою структурою у складі Міністерства імператорського двору і мала назву імператорської Археологічної комісії. Повноваження цієї урядової структури значно розширилися після виходу в світ 11 березня 1889 р. царського указу «Про надання імператорській Археологічній комісії виняткового права проведення і дозволу розкопок з археологічною метою на землях казенних, що належать різним установам, і громадських». Указ наголошував: «Всі установи і особи, які передбачають здійснювати подібні розкопки, зобов'язані, незалежно від зносин з начальством, у віданні яких перебувають згадані землі, попередньо узгоджувати їх з імператорською Археологічною комісією. Цінні і особливо важливі в науковому відношенні предмети, виявлені при розкопках, повинні бути надіслані до імператорської Археологічної комісії для представлення на найвищий розгляд... Реставрацію монументальних пам'яток старовини здійснювати за попереднім узгодженням з імператорською Археологічною комісією і після зносин її з імператорською Академією мистецтв»³.

Чи не найвагоміше значення для розгортання масштабів і поглиблення змісту пам'яток охоронної роботи мало створення з ініціативи графа О. Уварова Московського археологічного товариства. Воно з'явилося відповідно до положення Комітету міністрів, схваленого Олександром II 15 вересня 1864 р. Міністру народної освіти було надано право затвердити статут товариства з поширенням на нього всіх наявних «в законі правил про віднайдення предметів старовини на землях казенних і громадських»⁴.

Одним з перших пам'яток охоронних документів, що фактично набув статусу норматив-

ного акту, стала «Записка для огляду руських старожитностей». Вона була складена археологом І. Сахаровим і видана у 1851 р. імператорським Російським археологічним товариством. «Записка...» призначалася насамперед для дослідників-аматорів, які бажали взяти участь у виявленні, вивченні і збереженні світських та церковних пам'яток.

Чимала увага в «Записці...» відводилася архітектурним пам'яткам. Зокрема, архітектурі церковних і монастирських споруд присвячувався спеціальний розділ. У ньому пояснювалося, які саме відомості з історії храмів і монастирів потрібні, як описати зовнішній вигляд церкви, кладку стін, її прикраси, покрівлю, зводи, вітар, престол, характер іконостаса та ін. «Записка...» містила інструкції щодо обстеження, вивчення та збереження іконопису і стінного розпису, металевих виробів, що могли знаходитися у церквах, церковного начиння, предметів ліплення і різьби, т. п. Вона супроводжувалася зверненнями про необхідність застосування усіх можливих заходів для збереження на місцях тієї чи іншої пам'ятки.

«Записка для огляду руських старожитностей» стала першою науковою інструкцією-анкетом у справі збирання відомостей і охорони пам'яток історії, архітектури, мистецтва й етнографії. Цей документ ніби підсумував надбаний у попередній період досвід в царині історичного пам'яткознавства, засвідчив неабайдуже ставлення зацікавленої частини суспільства до історичних реліквій. Водночас зауважимо, що «Записка...» трактує «руські» старожитності в річищі російського православ'я, російської державності й етносу. І це не випадково. Адже офіційні кола виходили з апріорного твердження про ідентичність культур інших східнослов'янських народів з російською культурою, пояснюючи відмінності, як у випадку з українською культурою, лише пізнішими чужими впливами на них західних сусідів. Особливо така тенденція відчутна в розділах, присвячених пам'яткам архітектури. Наголошується, наприклад, на архітектурних особливостях московських храмів і свідомо укладачами цього документа ігнорується європейський вплив, відмінний від «московського».

Поява ґрунтовніших законопроектів стосовно охорони пам'яток старовини пов'язана з діяльністю Московського археологічного товариства. Головні свої завдання товариство вбачало у налагодженні впорядкованої системи виявлення, вивчення і збереження історичних пам'яток, організації їх охорони на загально-

державному рівні. Пропозиції з приводу охорони історичних старожитностей товариство виклало в оприлюдненому 21 березня 1869 р. «Проекті положення про охорону давніх пам'яток»⁵. У ньому наголошувалося, що перед тим, як прийняти ефективне рішення щодо охорони пам'яток, необхідно спочатку виявити і взяти на облік всі старожитності, які потребують охорони, а потім відшукати засоби для їх збереження. При складанні списків пам'яток пропонувалося розділити їх за розрядами: 1) пам'ятки архітектури (кам'яні та дерев'яні споруди, вали, городища, кургани тощо); 2) писемні пам'ятки (рукописи і стародруки); 3) пам'ятки малярства (ікони, фрески, ін.); 4) пам'ятки ліплення, різьблення, виробу із золота, срібла, міді, заліза. Згідно з проектом, найневідкладніших заходів з охорони потребували архітектурні та малярські пам'ятки, тому що вони є найбільш незахищеними. При складанні списків пам'яток, особливо за першим (пам'ятки архітектури) і третім (пам'ятки малярства) розрядами, передбачалося давати про них коротку історичну довідку, вказувати, на чий землі або у підпорядкуванні якого відомства вони знаходяться, чи потребують ремонту тощо.

На місцеві археологічні товариства проект покладав обов'язки виявлення і дослідження історії місцевих пам'яток старовини, вчасного подання довідок про них для внесення до загальних списків. Археологічні товариства повинні були також наглядати за збереженням пам'яток у своїй окрузі, для чого у кожній губернії пропонувалося призначити відповідальних за цю справу. Охоронці повинні були обиратися з осіб, відомих знаннями і любов'ю до старовини. Їх праця мала прирівнюватися до державної служби і відповідно оплачуватися.

Пропозиції Московського археологічного товариства були винесені головою товариства О. Уваровим на обговорення Першого археологічного з'їзду (Москва, 1869 р.). Підтримавши їх, з'їзд прийняв рішення підготувати на основі положень, запропонованих О. Уваровим, проект «Про заходи до збереження пам'яток старовини». Розроблений провідними науковцями — учасниками з'їзду — проект дістав схвалення у 1871 р. на Другому археологічному з'їзді у Петербурзі⁶. Цей документ викликав широкий резонанс у російському суспільстві і знайшов підтримку його передових кіл, зацікавлених у прийнятті справді дієвих заходів щодо охорони історичних пам'яток. Передбачалося, що після остаточного затвердження на Третньому археологічному

з'їзді проект вдається подати на розгляд вищим владним структурам імперії і надати йому силу закону. Однак через протидію консервативних кіл, які маніпулювали негнучим правом приватної власності, обговорення проекту затягнулося більш ніж на чотири десятиліття. Цей процес завершився тим, що в умовах царської Росії проект так і не вступив у дію як законодавчий акт.

Реакцією царських властей на проект Московського археологічного товариства і водночас виявом спроби вдосконалити наявні пам'яток охоронні законопроекти, пристосовані їх до умов російського суспільства, було створення у травні 1876 р. при Міністерстві народної освіти комісії на чолі з заступником міністра внутрішніх справ О. Лобановим-Ростовським⁷. У квітні 1877 р. вона подала власний «Проект правил про збереження історичних пам'яток», у якому вперше в практиці пам'ятокознавства на теренах Російської імперії вжито поняття «історична пам'ятка». Судячи з тексту документа, цей термін вживався тут як узагальнююче поняття, замість терміну «старожитність» або «пам'ятка давнини». Однак нововведення не прижилося, і в усіх пізніших офіційних документах імперії, включаючи початок XX ст., продовжував використовуватися термін «старожитність». Центральне місце в проекті посідали питання організації, структури і порядку роботи спеціального державного пам'яток охоронного органу — імператорської Комісії по збереженню історичних пам'яток. Вона мала діяти при Міністерстві народної освіти і наділялася широкими повноваженнями у галузі пам'яток охоронної роботи. Так, у пункті 25 проекту говорилося: «Духовному відомству і одночасно всім іншим урядовим і громадським установам ставиться в обов'язок перед будь-яким відчуженням предметів, що мають історичне значення, або роботами по виправленню і перебудові пам'яток, входити у зносини з відповідним відділом Комісії і без відома і дозволу імператорської Комісії не приступати ні до яких змін і оновлень пам'яток»⁸. Отже, даний пункт дозволяв чітко зрозуміти, що історичні пам'ятки, які складають церковну і громадську власність, нарівні з державною власністю підпорядковуються наглядові уряду в особі майбутньої комісії.

Незважаючи на деякі невдачі, робота Комісії О. Лобанова-Ростовського не минула безслідно, а стала новим етапом законодавчої творчості стосовно налагодження охорони історичних пам'яток в Росії. По-перше, Комісія за-

пропонувала чітку організацію нагляду за охороною пам'яток в особі єдиного централізованого державного органу. По-друге, вона сформулювала його завдання, визначила сферу компетенції, регламентувала склад і фінансові затрати. По-третє, було поставлене питання про право приватної власності на давні пам'ятки, заходи покарання за порушення правил їх охорони. По-четверте, робота Комісії активізувала правозастосувальну діяльність в галузі охорони пам'яток старовини: з боку Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти, Синоду, інших інстанцій.

На початку XX ст. з'явилася чергова комісія для підготовки законопроекту з охорони старожитностей — Комісія з перегляду законодавства про охорону історичних пам'яток. Вона була створена при Міністерстві внутрішніх справ у грудні 1904 р. і працювала під керівництвом високопоставленого чиновника С. Суходольського. Результатом її діяльності став «Проект нових постанов про охорону давніх пам'яток і будівель», що увібрав у себе зміст пам'яток охоронних заходів, запропонованих раніше Московським археологічним товариством та Комісією О. Лобанова-Ростовського. Разом з тим, на відміну від проектів 1870-х рр. проект комісії С. Суходольського називав пам'ятками, що підлягають охороні, «монументи на честь осіб та історичних подій... і взагалі усі пам'ятки, чудові за своєю давниною, художньою цінністю й археологічним чи історичним значенням»⁹. Цей перелік не поширювався на архіви. Вони, на думку комісії, «хоча й представляють собою рухомі пам'ятки, що мають самостійне історичне значення», однак «не повинні підлягати дії правил, які виробляються, тому що охорона їх складає окрему турботу уряду»¹⁰. Проект містив продумані положення про заходи щодо охорони пам'яток історії і культури, чіткішу, порівняно з комісією О. Лобанова-Ростовського, пропозицію стосовно поділу імперії на археологічні округи, перелік суперечливих питань, що потребували обговорення в компетентних установах.

Через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин (вибух революції в Росії, слабе надходження відгуків на проект комісії, хвороба С. Суходольського, ін.) діяльність комісії припинилася вже влітку 1905 р. Вона відновилася у вересні 1908 р. під керівництвом царського чиновника І. Гурлянда і спрямовувалася на «завершення зусиль по виробленню законопроекту про охорону давніх пам'яток і будівель»¹¹. Підсумком роботи комісії став зако-

нопроект «Положення про охорону старожитностей», який з'явився на початку 1909 р. й склався з таких розділів: загальні положення, про Комітет з охорони старожитностей, про місцеві установи, що відають охороною старожитностей, про порядок і межі охорони старожитностей. Проект чітко визначав компетенцію, склад та функції центрального і місцевих органів охорони пам'яток старовини, наділяючи їх при цьому надзвичайно широкими повноваженнями, закріплював за державою переважне право на придбання старожитностей при їх відчуженні від приватних власників; містив обмежувальні правила стосовно вивозу предметів старовини за кордон, ін.

Неповороткість самодержавної бюрократичної машини стала причиною того, що проект «Положення про охорону старожитностей», доповнений положенням про губернські учені архівні комісії, був поданий на розгляд Державної думи лише 29 жовтня 1911 р. Постановою від 10 грудня 1911 р. Дума передала цей законопроект на розгляд спеціальної думської комісії. Із внесеними у ході розгляду корективами документ 16 травня 1912 р. був представлений цією комісією в Державну думу. Позитивною стороною нової редакції «Положення про охорону старожитностей» можна вважати те, що його зміст був доповнений правовими санкціями за знищення або спотворення давніх споруд, підробку предметів старовини, що підлягають охороні. Водночас з першого варіанту законопроекту комісія вилучила деякі принципові положення. Зокрема, стаття проекту, яка закріплювала пріоритет уряду в придбанні пам'яток у власників, була розцінена такою, що утискує приватний інтерес. Із загального переліку пам'яток старовини, які підпадали під пам'яткоохоронні заходи, вилучалися ті, що складали приватну власність, а також предмети церковної старовини (вони були віднесені до компетенції Російської православної церкви). В питанні про археологічні розкопки комісія не погодилася з пропозицією урядового проекту, який, підтверджуючи виняткове право Імператорської Археологічної комісії на здійснення таких робіт, «передбачав розповсюдити його і на землі, які становлять приватну власність». Комісія «вважала більш правильним не торкатися у даному законопроекті деяких побічних питань, пов'язаних з охороною старожитностей, в тому числі і питання про розкопки»¹².

У ході попередньої розробки та наступного розгляду в Державній думі проект «Положен-

ня про охорону старожитностей» виявився предметом посиленого зацікавлення з боку пам'яткознавчих наукових установ і товариств. Він обговорювався на засіданні Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (27 грудня 1911 р.). На нього надійшли відзиви Всеросійського з'їзду художників (28 грудня 1911 р.), Академії мистецтв (27 січня 1912 р.), Московського археологічного товариства (28 січня 1912 р.), Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини (1912 р.), ін. Вказавши на актуальність і низку позитивних сторін урядового законопроекту, наукові установи і товариства одночасно висловили на його адресу чимало серйозних критичних зауважень. Вони стосувалися слабкості теоретичної бази проекту, відірваності від життя й низької практичної придатності багатьох його положень, зосередження усіх без винятку пам'яток церковної старовини, у тому числі архітектурних, в руках церкви, а не держави, надзвичайного обмеження обов'язків і прав місцевих органів, повного ігнорування в пам'яткоохоронній роботі громадських наукових осередків, мізерних розмірів фінансування пам'яткоохоронних структур, ін.

Критика науковою громадськістю та її представниками у Державній думі «Положення про охорону старожитностей» зумовила його відхилення і відправку на повторне доопрацювання, яке затягнулося на невизначений час. На подальшій долі цього урядового законопроекту свій відбиток залишила Перша світова війна. Її події поставили на порядок денний нові завдання у справі збереження і охорони пам'яток історії та культури. Йшлося про: а) дотримання в місцевостях, яким загрожував ворог, положення від 17 липня 1914 року про обов'язкову евакуацію старожитностей у глибокі країни; б) категоричну заборону продажу предметів старовини із церков і скитів, вжиття кардинальних заходів стосовно припинення скупки старожитностей іноземними підданими і недопущення вивозу пам'яток за кордон; в) якнайшвидше доопрацювання на підставі висловлених вченими і мистецькими товариствами пропозицій законопроекту 1911 р., невідкладне подання його на розгляд і запровадження в життя¹³.

Для вирішення цих завдань Міністерство внутрішніх справ постановило у квітні 1916 р. відкликати з Державної думи «Положення про охорону старожитностей», а у вересні того ж року — створити за дорученням Державної Ради і згодою царя Миколи II особливу на-

раду. Однак події Лютневої революції 1917 р. поклали край сиробам урядових кіл та громадськості Російської імперії удосконалити цей проект.

Таким чином, наведені факти свідчать, що протягом другої половини XIX — початку XX ст. в Російській імперії відбувалося подальше формування законодавчої бази охорони пам'яток старовини. Право законодавчої ініціативи у цій сфері відповідно до основ державного устрою царської Росії належало таким установам, як Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти і Синод. Проте у значеній період активними учасниками цього процесу починають проявляти себе окремі державні та громадські установи і товариства пам'ятокознавчого характеру, дозвіл на створення яких був даний найвищими світськими і духовними інстанціями країни.

Наслідком законодавчої діяльності світських та церковних властей стосовно охорони пам'яток стала поява указів, циркулярів, розпоряджень та інших документів юридичного характеру, які регламентували ті або інші сторони такої діяльності. Позитивними моментами вищезгаданих законодавчих актів можна вважати оприлюднення за їх допомогою багатющих матеріалів про наявні пам'ятки старовини, пробудження зацікавленості реліквіями, залучення до їх вивчення та збереження широких кіл громадськості, сам факт виходу на державний рівень питання про шляхи й методи пам'ятокохоронної роботи.

Однак вироблене впродовж зазначеного періоду російське законодавство про охорону світських та церковних пам'яток важко назвати досконалим. Пройняте імперською ідеєю, яка трактувала старожитності лише в руслі російської державності, православ'я та етносу, воно було сповнене суперечливих трактувань, повторів, хибувало відсутністю конкретних положень щодо здійснення ефективної пам'ятокохоронної діяльності. Об'єктивно сприяючи збереженню багатьох старожитностей, формуванню та вдосконаленню державної діяльності щодо їх охорони, правові акти одночасно слугували насадженню псевдоросійського стилю в культурному та духовному житті, зокрема в зодчестві. В угоду цьому руйнувалося або перебудовувалося багато давніх архітектурних пам'яток, нищилися й інші реліквії. Невирішеною проблемою при формуванні законодавчої бази історичного пам'ятокознавства, яка унеможливила прийняття ефективного закону про охорону старо-

житностей, була проблема контролю за археологічними розкопками та станом архітектурних пам'яток на приватних землях. Відомче підпорядкування світських і церковних пам'яток у багатьох випадках не дозволяло захистити їх від некваліфікованих перебудов і добудов. Не вдалося досягти одностайності щодо видів пам'яток, які мають підлягати охороні держави, не відбулася їх повна реєстрація. Охороною старожитностей відали водночас декілька інстанцій, які часто не могли чітко розподілити між собою повноважень. На заваді нерідко ставала неповороткість самодержавної бюрократичної машини. Чимало розроблених у законодавчих документах положень не могли бути реалізованими в силу тодішнього рівня розвитку науки і техніки. Тому нерідко зміст правових актів випереджав можливості виконання їх багатьох положень. Відсутність у державних установах, які відали питаннями вивчення та охорони історичних пам'яток, спеціалістів, спроможних кваліфіковано вирішувати щораз нові пам'ятокознавчі проблеми, гальмувала втілення в життя законодавства, спрямованого на збереження старожитностей. Тим не менше його не слід недооцінювати, позаяк воно стало тією основою, на якій будувалася і розгорталася пам'ятокознавча та пам'ятокохоронна робота в Росії впродовж XIX — початку XX ст.

¹ Охрана культурного наследия [России] в документах XVII—XX вв.: Хрестоматия. Т. I. — М.: Весь Мир, 2000. — С. 108.

² Полное собрание законов Российской империи: Собр. второе: 1830—1884. Т. 34, отд. I. — СПб.: Типография Главного управления уделов, 1863. — №34109.

³ Російський державний історичний архів, ф. 1278, оп. 6, спр. 94, арк. 20 зв.

⁴ Полное собрание законов Российской империи: Собр. второе. 1830—1884. Т. 39, отд. I. — СПб.: Типогр. Главн. упр. уделов, 1868. — №41277.

⁵ Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским Археологическим обществом. — М.: Изд. Имп. Московского Археологического общества, 1911. — С. 35—39.

⁶ Охрана культурного наследия... — С. 140—141.

⁷ Там само. — С. 151—152.

⁸ Там само. — С. 155.

⁹ Там само. — С. 198.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — С. 211.

¹² Там само. — С. 329.

¹³ Там само. — С. 370—371.